

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

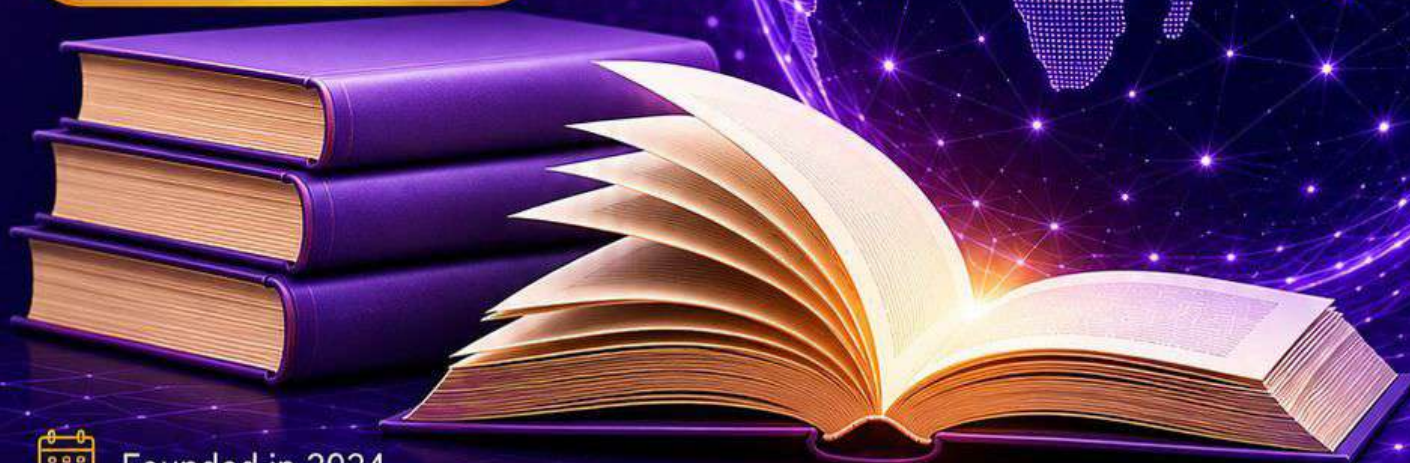
IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 7

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEK, TURK VA RUS TILLARIDA O'SIMLIK NOMLARINING ONOMASIOLOGIK TAHLILI

Sattorova Shahnoza Baxtiyor qizi

Qarshi davlat universiteti, tayanch doktorant.

e-mail: sattorovashahnoza759@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-5403-1857>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada o'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlari onomasiologik nuqtayi nazardan qiyosiy o'rganiladi. Tadqiqotda fitonimlarning qanday nominativ belgilar asosida shakllangani, ya'ni o'simliklarning rangi, shakli, hidi, ta'mi, o'sish joyi, foydali xususiyati va tashqi ko'rinishi nomlanish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatgani tahlil qilinadi. Shuningdek, uch tildagi o'simlik nomlarining umumiy va farqli jihatlari, ularning xalqning tabiat haqidagi bilimlari, turmush tarzi va milliy dunyoqarashi bilan bog'liqligi yoritiladi. Tahlil natijalari o'simlik nomlari oddiy lug'aviy birlik bo'libgina qolmay, balki xalqning kuzatuv, hayotiy tajribasi va madaniy xotirasini aks ettiruvchi muhim til hodisasi ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: onomasiologiya, fitonim, o'simlik nomlari, nominatsiya, nomlash motivi, o'zbek tili, turk tili, rus tili, qiyosiy tahlil, milliy dunyoqarash.

ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ, ТУРЕЦКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Сатторова Шахноза Бахтиёр кизи

Каршинский государственный университет, базовый докторант.

Аннотация.

В данной статье названия растений в узбекском, турецком и русском языках рассматриваются в сопоставительном онимасиологическом аспекте. Анализируются признаки, лежащие в основе номинации фитонимов, в частности цвет, форма, запах, вкус, место произрастания, полезные свойства и внешний вид растений. Особое внимание уделяется общим и отличительным особенностям названий растений в трёх языках, а также их связи с народными знаниями о природе, образом жизни и национальным мировоззрением. Результаты исследования показывают, что фитонимы являются не только лексическими единицами, но и важным отражением наблюдений, жизненного опыта и культурной памяти народа.

Ключевые слова: онимасиология, фитоним, названия растений, номинация, мотив номинации, узбекский язык, турецкий язык, русский язык, сопоставительный анализ, национальное мировоззрение.

AN ONOMASIOLOGICAL ANALYSIS OF PLANT NAMES IN UZBEK, TURKISH, AND RUSSIAN LANGUAGES

Sattorova Shahnoza Baxtiyor qizi

Karshi State University, Basic Doctoral Student.

Abstract.

This article presents a comparative onomasiological analysis of plant names in Uzbek, Turkish and Russian. The study examines the naming features that underlie the formation of phytonyms, including colour, shape, smell, taste, place of growth, useful properties and external appearance of plants. Particular attention is paid to the common and distinctive characteristics of plant names in the three languages and to their connection with folk knowledge of nature, traditional ways of life and national worldviews. The findings show that plant names are not merely lexical units, but also important linguistic means that reflect people's observations, practical experience and cultural memory.

Keywords: onomasiology, phytonym, plant names, nomination, naming motivation, Uzbek language, Turkish language, Russian language, comparative analysis, national worldview.

Kirish. Til – xalqning tarixi, madaniyati va dunyoqarashini o'zida aks ettiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Har bir so'z ma'lum bir voqelikni ifodalash bilan birga, xalqning tabiatni qanday anglagani, atrof-muhitni qanday kuzatgani va uni qanday nomlagani haqida ham muhim ma'lumot beradi. Ayniqsa, o'simlik nomlari insoniyatning tabiat bilan uzoq yillar davomida shakllangan munosabatini aks ettiruvchi qadimiy leksik qatlamlardan biri hisoblanadi. Shu sababli fitonimlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki etnolingvistika, lingvokulturologiya va onomasiologiya uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Onomasiologiya tilshunoslikning nomlash jarayonini o'rganuvchi yo'nalishi bo'lib, u muayyan predmet yoki hodisaga nima sababdan aynan shu nom berilganini izohlaydi. O'simlik nomlari ham tasodifan paydo bo'lmagan. Ularning aksariyati o'simlikning rangi, shakli, hidi, ta'mi, o'sadigan joyi, shifobaxsh xususiyati yoki inson hayotidagi amaliy ahamiyatiga qarab nomlangan. Demak, har bir fitonim ortida xalqning ko'p asrlik kuzatuvlari, tajribasi va tabiat haqidagi tasavvurlari mujassam bo'ladi.

O'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlari tarixiy taraqqiyot, tabiiy muhit va madaniy omillar ta'sirida shakllangan bo'lsa-da, ular orasida umumiy jihatlar ham, har bir tilga xos xususiyatlar ham mavjud. Masalan, ayrim o'simliklar uchala tilda ham tashqi ko'rinishi yoki foydali xususiyati asosida nomlangan bo'lsa, ayrim nomlar faqat muayyan xalqning turmush tarzi, urf-odatlar yoki tarixiy tajribasi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Shu jihatdan fitonimlarni qiyosiy o'rganish har bir xalqning tabiatni idrok etish usuli va nomlash tamoyillarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Bugungi kunda onomasiologik tadqiqotlar til birliklarining qanday yaratilgani va qanday motivlar asosida nomlangani masalasiga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqda. Biroq o'zbek, turk va rus tillaridagi fitonimlarni aynan onomasiologik nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilgan tadqiqotlar nisbatan kam uchraydi. Mavjud ishlarda ko'proq alohida bir til materiallari yoki ayrim fitonim guruhlari o'rganilgan bo'lib, uch til materiallarini yagona mezon asosida taqqoslash masalasi yetarli darajada yoritilmagan.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham ana shunda namoyon bo'ladi, o'simlik nomlarining yuzaga kelish motivlarini qiyosiy tahlil qilish orqali uch xalqning tabiat haqidagi bilimlari, milliy tafakkuri va til boyligini yanada chuqurroq ochib berish mumkin. Bunday yondashuv fitonimlarning faqat lug'aviy birlik emas, balki xalqning madaniy xotirasi va tarixiy tajribasini saqlovchi muhim til hodisasi ekanini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlarini onomasiologik jihatdan qiyosiy tahlil qilish, ularning nomlanish motivlarini aniqlash hamda uch tilda uchraydigan umumiy va o'ziga xos nominativ belgilarni yoritishdan iborat. Tadqiqot natijalari fitonimlarning shakllanishida tabiiy muhit, xalqning kundalik turmushi, amaliy tajribasi va madaniy qarashlari muhim omil bo'lib xizmat qilganini ilmiy asoslashga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O'simlik nomlari tilning tabiat, inson tafakkuri va milliy tajriba bilan bevosita bog'liq bo'lgan qadimiy qatlamlaridan biridir. Fitonimlar muayyan o'simlikni atash bilan birga, xalqning uning tashqi ko'rinishi, o'sish muhiti, foydasi va boshqa xususiyatlarini qanday idrok etganini ham namoyon qiladi. Shu sababli o'simlik nomlarini onomasiologik jihatdan o'rganishda ularning qanday belgi asosida yaratilgani, nomlash uchun aynan qaysi xususiyat tanlangani va ushbu tanlovga qanday madaniy omillar ta'sir ko'rsatgani muhim hisoblanadi.

O'zbek fitonimikasini o'rgangan **M. M. Hoshimxo'jayeva** o'simlik nomlarini ingliz, rus va o'zbek tillari materiallari asosida motivologik belgilariga ko'ra tasniflaydi. Tadqiqotchining fikriga ko'ra, o'simlikni nomlashga uning shakli, rangi, ta'mi, hidi, tuzilishi, o'sish joyi, o'sish usuli, miqdoriy belgisi va amaliy qo'llanish sohasi asos bo'lishi mumkin. Demak, fitonimning yuzaga kelishida o'simlikning barcha belgilari bir xil ahamiyatga ega bo'lmaydi. Nom beruvchi xalq o'simlikning eng ko'zga tashlanadigan yoki kundalik hayot uchun muhim bo'lgan xususiyatini tanlaydi. Masalan, *oqbosh*, *qizilgul*, *sariqchoy* kabi nomlarda rang; *tuyatovon*, *qo'ziquloq* singari birliklarda shakl; *tog'rayhon*, *suvqalampir* kabi nomlarda esa o'sish joyi asosiy nominativ belgi vazifasini bajaradi. Hoshimxo'jayevaning tasnifi uch tildagi fitonimlarni bir xil onomasiologik mezonlar asosida qiyoslash imkonini beradi.

O'zbek tilshunosi **Nargiza Pazlitdinova** fitonimlarning lisoniy maqomini tahlil qilib, o'simlik nomlarini tirik tabiat obyektlarini atovchi bionimlarning alohida guruhi sifatida baholaydi. Olimaning fikricha, fitonimlar faqat botanika terminlaridan iborat emas, chunki ularning tarkibida xalq tilida yuzaga kelgan, hududiy va madaniy xususiyatlarni ifodalovchi ko'plab nomlar ham mavjud. O'simlikning ilmiy nomi uning taksonomik o'rnini ko'rsatsa, xalqona nomi ko'pincha odamlarning kundalik kuzatuv, amaliy ehtiyoji va obrazli tafakkuriga asoslanadi. Shu jihatdan *otquloq*, *ituzum*, *bo'ritikan* kabi nomlar biologik tasnifdan ko'ra o'simlikning tashqi belgisi yoki boshqa predmetga o'xshatilishi natijasida shakllangan. Pazlitdinovaning qarashlari fitonimlarning onomasiologik tahlilida ilmiy va xalqona nominatsiyani farqlash zarurligini ko'rsatadi.

Turk tilidagi o'simlik nomlarini tizimli ravishda to'plagan olimlardan biri **Turhan Baytopdir**. Uning *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* asarida turk tilida qo'llanadigan xalqona o'simlik nomlari, ularning hududiy variantlari va lotincha ilmiy muqobillari berilgan. Baytopning materiallari bir xil o'simlik Turkiyaning turli hududlarida bir necha nom bilan atalishi, ba'zan esa bir xalqona nom turli o'simliklarga nisbatan ishlatilishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu holat o'simliklarni nomlash jarayoni faqat botanika belgilariga emas, balki mahalliy sheva, xalq tajribasi va hududiy turmush sharoitiga ham bog'liqligini tasdiqlaydi. Masalan, turk tilidagi *aslanağzi* – “sher og'zi”, *kuşburnu* – “qush burni”, *devediken* – “tuya tikani” singari nomlarda o'simlik qismlarining hayvon a'zolari yoki tashqi ko'rinishiga o'xshatilishi asosiy nominativ vosita bo'lgan. Baytop lug'ati turkcha fitonimlarni o'zbek va rus tillaridagi nomlar bilan qiyoslash uchun muhim leksikografik manba hisoblanadi.

Turk tili shevalaridagi o'simlik nomlarini o'rgangan **Nuh Doğan** Vezirköprü va Havza hududlarida qo'llanadigan yovvoyi o'simlik nomlarini tahlil qilgan. Olim hududdan yuzga yaqin fitonimni to'plab, ulardan 37 tasi mavjud asosiy lug'atlarda qayd etilmaganini aniqlagan. Bu natija fitonimik qatlamning doimiy ravishda xalq nutqi va mahalliy tajriba hisobiga boyib borishini ko'rsatadi. Doğaning tadqiqotida o'simlik nomlarining hududiy talaffuzi saqlangan va ular umumturk lug'atlari bilan qiyoslangan. Olimning kuzatishlaridan kelib chiqib, nomlashda o'simlikning shakli, rangi yoki foydasidan tashqari, hudud aholisining chorvachilik, dehqonchilik va xalq tabobati bilan bog'liq tajribasi ham muhim o'rin tutadi, degan xulosaga kelish mumkin. Ushbu tadqiqot xalqona fitonimlarning onomasiologik tahlilida sheva materiallarini ham hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Rus dialektal fitonimikasini o'rgangan **Olga Iosifovna Blinova** o'simlik nomlarini motivologik nuqtayi nazardan

tahlil qiladi. Olimaning fikricha, motivatsiyalangan fitonim tarkibida uning qanday belgi asosida yaratilganini anglatib turuvchi lisoniy ko'rsatkich mavjud bo'ladi. Masalan, rus tilidagi *подснежник* nomi o'simlikning qor ostidan chiqishi, *болотник* botqoqlikda o'sishi, *звёздочка* gulining yulduzga o'xshashi, *огонёк* esa yorqin rangga ega bo'lishi bilan bog'liq. Bunday nomlarda lokativ, shakliy va rang belgilari bevosita aks etishi kuzatiladi. Blinova xalqona nomlarning motivini aniqlash uchun faqat lug'atdagi izoh yetarli emasligini, balki til egalari o'simlik haqidagi tushuntirishlari va mahalliy bilimlarini ham o'rganish kerakligini ko'rsatadi. Uning yondashuvi rus fitonimlarining ichki shakli va nomlash sababini aniqlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ko'rib chiqilgan tadqiqotlar o'zbek, turk va rus tillaridagi fitonimlar bir necha umumiy nominativ belgilar asosida shakllanishini ko'rsatadi. Uchala tilda ham o'simlikning rangi, shakli, hidi, ta'mi, o'sish joyi, shifobaxsh xususiyati va boshqa mavjudotlarga o'xshashligi nomlash uchun asos bo'la oladi. Masalan, o'zbekcha *qo'ziquloq*, turkcha *aslanağzı* va ruscha *звёздочка* nomlarida o'simlik tashqi ko'rinishining boshqa obyektga o'xshatilishi kuzatiladi. O'zbekcha *tog'rayhon*, turkcha hududiy o'simlik nomlari va ruscha *болотник* kabi birliklarda esa o'sish joyi asosiy onomasiologik belgi sifatida tanlangan.

Shu bilan birga, mavjud manbalarning aksariyati bitta til yoki muayyan hudud materialiga bag'ishlangan. Hoshimxo'jayeva ayrim tillarni motivologik jihatdan taqqoslagan bo'lsa-da, o'zbek, turk va rus fitonimlarining onomasiologik modellari yagona tizimda to'liq yoritilmagan. Baytop va Doğan turkcha nomlarning boy leksik hamda dialektal materialini bergan, Pazlitdinova o'zbek fitonimlarining lisoniy maqomini ochgan, Blinova esa ruscha o'simlik nomlarining motivatsion tuzilishini asoslagan. Mazkur maqolada ushbu ilmiy qarashlarga tayangan holda uch tildagi o'simlik nomlarini rang, shakl, lokativ belgi, ta'm, hid, amaliy vazifa va metaforik o'xshatish kabi umumiy mezonlar asosida qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda asosiy metod sifatida **onomasiologik tahlil metodi** qo'llanildi. Ushbu metod orqali o'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlarining qanday belgilar asosida shakllangani, ya'ni nomlash jarayonida o'simlikning qaysi xususiyati asosiy mezon sifatida tanlangani aniqlandi.

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek, turk va rus tillarida qo'llanadigan xalqona va adabiy o'simlik nomlari olindi. Tahlil uchun har uch tildagi izohli lug'atlar, o'simlik nomlari lug'atlari, ilmiy manbalar va xalq tilida keng qo'llanadigan fitonimlardan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida dastlab o'simlik nomlari tanlab olindi va ularning tarkibiy hamda ma'noviy tuzilishi o'rganildi. Keyin har bir fitonimning nomlanishiga asos bo'lgan belgi aniqlandi. Bunda o'simlikning rangi, shakli, hidi, ta'mi, o'sish joyi, foydali xususiyati, tashqi ko'rinishi yoki boshqa mavjudotga o'xshashligi asosiy onomasiologik mezon sifatida belgilandi.

Tahlil va natijalar

O'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlarini onomasiologik tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, fitonimlar ko'pincha o'simlikning inson tomonidan tez ilg'anadigan va boshqa o'simliklardan ajratib turadigan belgisi asosida shakllanadi. Bunday belgi o'simlikning tashqi ko'rinishi, rangi, o'sish joyi, hidi, ta'mi, inson hayotidagi foydasi yoki hayvon va predmetlarga o'xshashligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Nomlash jarayonida o'simlikning barcha xususiyatlari emas, balki xalq uchun eng muhim, tanish va tushunarli bo'lgan belgisi tanlanadi.

O'simlikning tashqi shakliga asoslangan nomlar

Uchala tilda ham o'simlikning bargi, guli, mevasi yoki umumiy ko'rinishining boshqa bir predmet yoki tirik mavjudotga o'xshatilishi keng tarqalgan. O'zbek tilidagi *qo'ziquloq* nomi bunga yaqqol misol bo'ladi. Mazkur fitonim *qo'zi* va *quloq* so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan. Nomlanish uchun o'simlik bargining *qo'zi* qulog'iga o'xshash shakli asos bo'lgan. *Qo'ziquloq* o'zbek tilida real o'simlik nomi sifatida izohli va hududiy manbalarda qayd etilgan.

Ushbu nomning onomasiologik tuzilishida ikki qism mavjud: nomlanayotgan obyekt – o'simlik va nomlash belgisi – *qo'zi* qulog'iga o'xshashlik. Bu yerda o'simlikning botanik xususiyati ilmiy atama orqali emas, xalq kundalik hayotida yaxshi biladigan hayvon a'zosi orqali ifodalangan. Demak, *qo'ziquloq* fitonimi o'xshatishga asoslangan xalqona nominatsiya mahsulidir.

Turk tilidagi *aslanağzı* nomi ham shunday usulda shakllangan. U *aslan* – “sher” va *ağız* – “og'iz” birliklaridan tuzilgan bo'lib, gulining ochilgan holati sher og'ziga o'xshatilgan. O'zbekcha *qo'ziquloq* va turkcha *aslanağzı* nomlarida umumiy onomasiologik model kuzatiladi:

hayvon nomi + hayvon tana a'zosi → o'simlik nomi.

Farq shundaki, o'zbekcha nomda bargning, turkcha nomda esa gulning shakli asosiy nominativ belgi sifatida olingan. Bu ikki misol qarindosh tillarda o'simliklarni nomlashning obrazli usuli o'xshash ekanini ko'rsatadi.

Rus tilidagi *звёздочка* yoki *звездчатка* fitonimlari esa gul shaklining yulduzga o'xshashligiga asoslangan. Ruscha *звезда* – “yulduz” so'ziga kichraytirish yoki o'simlik nomini hosil qiluvchi *qo'shimcha* qo'shib, o'simlikning yulduzsimon guli nomlash markaziga aylangan. Bu yerda hayvonga emas, osmon jismiga o'xshatish yuz beradi:

predmet yoki shakl nomi + o'xshashlik belgisi → o'simlik nomi.

Demak, uchala tilda shakliy o'xshashlik fitonim yaratishning faol usullaridan biri hisoblanadi. Biroq o'xshatish uchun tanlangan obraz har bir xalqning kundalik tajribasi va tasavvur doirasiga bog'liq.

O'sish joyiga asoslangan nomlar

Fitonimlarning shakllanishida o'simlikning qayerda o'sishi ham muhim nominativ belgi bo'lib xizmat qiladi. O'zbek tilidagi *tog'rayhon* nomi *tog'* va *rayhon* birliklaridan tashkil topgan. Nomning birinchi qismi o'simlikning o'sish joyini, ikkinchi qismi esa uning rayhonga yaqin xushbo'y o'simlik ekanini bildiradi. Manbalarda *tog'rayhon*ning *tog'* yonbag'irlari, o'tloqlar, qiyaliklar va o'rmon chetlarida o'sishi qayd etilgan.

Bu nomda geografik belgi o'simlikni boshqa rayhon turlaridan ajratishga xizmat qiladi. Nomning onomasiologik

modeli quyidagicha:

o'sish joyi + o'simlikning umumiy nomi → muayyan o'simlik turi.

Rus tilidagi *подснежник* nomi ham o'simlikning paydo bo'lish joyi va vaqtiga asoslangan. So'z tarkibidagi *под-* – “ostida”, *снег* – “qor” qismlari o'simlikning qor eriy boshlagan davrda, ba'zan qor qatlamlari orasidan chiqishini ifodalaydi. Bu nom faqat makonni emas, o'simlikning erta bahorda paydo bo'lish xususiyatini ham bildiradi.

Rus tilidagi *болотник* nomi esa *болото* – “botqoq” so'zidan hosil bo'lgan. Mazkur nom o'simlikning botqoqli va nam joylarda o'sishini ko'rsatadi. *Тог'rayhon*, *подснежник* va *болотник* nomlarining barchasida lokativ belgi mavjud, ammo nomlash yo'nalishi turlicha. O'zbekcha nomda o'sish joyi tayyor o'simlik nomiga qo'shilgan bo'lsa, ruscha nomlarda joy yoki tabiat hodisasi o'simlik nomining asosiy o'zagiga aylangan.

Rangga asoslangan nomlar

Rang o'simliklarni bir-biridan ajratishda eng ko'p ko'zga tashlanadigan belgilardan biridir. O'zbek tilidagi *qizilgul*, *oqgul*, *sariqchoy*, *qoraqat* kabi nomlarda rang bildiruvchi sifat o'simlik nomining birinchi qismi sifatida keladi. Masalan, *qizilgul* nomida gulning qizil rangi, *qoraqat* nomida esa mevaning to'q yoki qora rangga yaqin ko'rinishi nomlashga asos bo'lgan.

Bu nomlarning modeli quyidagicha:

rang belgisi + o'simlik yoki uning qismi nomi → fitonim.

Turk tilida ham *karadut* – “qora tut”, *akşamsefası* singari nomlar mavjud. *Karadut* nomida mevaning to'q rangi asosiy farqlovchi belgi bo'lsa, *akşamsefası* rang emas, gullash vaqti nomlash motiviga aylangan. Turkcha *karadut* o'zbekcha *qora tut* birikmasiga tuzilish va ma'no jihatidan juda yaqin. Bu yaqinlik ikki tilning umumiy turkiy nominativ modelga ega ekanini ko'rsatadi.

Rus tilida *белокопытник*, *черноголовка*, *краснотал* kabi nomlarda ham rang belgisi qatnashadi. Masalan, *черноголовка* nomida o'simlikning to'pguli yoki yuqori qismining qoramtir ko'rinishi “qora bosh” obrazi orqali ifodalangan. Bu yerda rang belgisi tana qismi nomi bilan birikib, murakkab obrazli fitonim hosil qilgan.

Rang asosida yaratilgan fitonimlarda xalq o'simlikning doimiy yoki eng ko'p ko'zga tashlanadigan rangini tanlaydi. Biroq rang hamma vaqt faqat aniq biologik belgini bildirmaydi. Ayrim hollarda *qora*, *oq*, *qizil* kabi birliklar rang bilan birga o'simlikning turi, kuchliligi yoki boshqa navdan farqini ham ifodalashi mumkin.

Hayvonlarga o'xshatish asosida shakllangan nomlar

Hayvon nomlari bilan bog'liq fitonimlar uch tilda ham faol uchraydi. O'zbek tilidagi *ituzum*, *bo'ritikan*, *otquloq*, *tuyaqorin*, *qo'ziquloq* kabi nomlarda o'simlik hayvon, uning tana a'zosi yoki xususiyati bilan bog'langan.

Masalan, *otquloq* fitonimida bargning yirikligi va shakli ot qulog'iga qiyoslangan. *Bo'ritikan* nomida esa *bo'ri* komponenti o'simlikning dag'alligi, yovvoyiligi yoki xavfli tikanlariga ishora qilishi mumkin. *Ituzum* nomidagi *it* qismi esa har doim o'simlikning itga tashqi o'xshashligini bildirmaydi. Xalq nominatsiyasida *it* komponenti ba'zan “yovvoyi”, “iste'mol uchun yaroqsiz” yoki asosiy madaniy turga o'xshash, lekin undan pastroq baholangan turni ifodalaydi. Shu sababli hayvon komponentli nomlarni faqat tashqi o'xshashlik bilan izohlash yetarli emas.

Turk tilidagi *kushburnu* – “qush burni” nomida o'simlik mevasining uchli shakli qush tumshug'i yoki burniga qiyoslangan. *Devediken* – “tuya tikani” nomida esa *deve* va *diken* qismlari mavjud. Bu nom o'simlikning yirik, qattiq va tikanli tuzilishi haqidagi xalq tasavvurini aks ettiradi.

Rus tilida *медвежье ухо* – “ayiq qulog'i”, *вороний глаз* – “qarg'a ko'zi”, *кошачья лапка* – “mushuk panjasi” kabi fitonimlar mavjud. *Вороний глаз* nomida o'simlikning qora va yumaloq mevasi qarg'aning ko'ziga o'xshatiladi. *Кошачья лапка* nomida esa mayin, yumshoq gul to'plami mushuk panjasiga qiyoslanadi.

Uch tilda ham ushbu model keng kuzatiladi:

hayvon nomi + tana a'zosi yoki o'simlik qismi → fitonim.

Bu umumiylik insonning noma'lum o'simlikni tanish hayvon obrazi orqali tushuntirishga intilishi bilan bog'liq. Shuningdek, hayvon nomlari fitonimga qo'shimcha baholovchi ma'no ham beradi: qo'zi – mayinlik, ot yoki tuya – yiriklik, bo'ri – yovvoyilik, ayiq – kattalik, mushuk – yumshoqlik belgisi sifatida qatnashishi mumkin.

Hid va ta'mga asoslangan nomlar

O'simlikning hidi va ta'mi ham nomlashda muhim o'rin tutadi. O'zbek tilidagi *achchiqmiya*, *sassiqkovrak*, *xushbo'y rayhon* kabi nomlarda sezgi orqali anglanadigan belgi asos qilib olingan. *Achchiqmiya* nomidagi *achchiq* qismi uning ta'mi yoki tarkibidagi moddalarning ta'sirini, *sassiqkovrak* nomidagi *sassiq* qismi esa o'simlikning keskin hidini bildiradi.

Bu yerda nomlash modeli quyidagicha:

hid yoki ta'm belgisi + o'simlik nomi → fitonim.

Turk tilidagi *acıot* – “achchiq o't”, *kokar ağaç* yoki hidga asoslangan mahalliy nomlarda ham o'simlikning sezgi orqali anglanadigan xususiyati birlamchi hisoblanadi. Rus tilidagi *дыуща* nomi esa *дыущастый* – “xushbo'y” tushunchasi bilan bog'lanadi. Ushbu o'simlik kuchli va yoqimli hidga ega bo'lgani uchun nomlashda hid belgisi markaziy o'rin olgan.

Hid va ta'mga asoslangan nomlar insonning o'simlik bilan bevosita amaliy munosabatini ko'rsatadi. Inson o'simlikni ko'rish bilangina emas, uni hidlash, tatib ko'rish va foydalanish jarayonida ham nomlagan. Shu sababli bunday fitonimlarda xalq tabobati, pazandachilik va chorvachilik tajribasi aks etadi.

O'simlikning foydasi yoki vazifasiga asoslangan nomlar

Ayrim fitonimlarda o'simlikning tashqi belgisi emas, uning inson hayotidagi vazifasi nomlash uchun asos bo'ladi. O'zbek tilidagi *mingdardavo*, *isiriq*, *qoncho'p* kabi nomlar o'simlikning shifobaxsh yoki marosimiy xususiyati bilan bog'liq.

Masalan, *mingdardavo* nomi “ming dardga davo” shaklidagi umumlashtirilgan xalq bahosini ifodalaydi. Bu nom o'simlikning aniq botanika xususiyatidan ko'ra, uning ko'plab kasalliklarga foydali deb hisoblanishiga asoslangan. Nom

tarkibida ijobiy baho va kuchaytirish ma'nosi mavjud.

Rus tilidagi *чистотел* nomi xalq orasida terini, ayniqsa, ayrim toshma va so'gallarni tozalashda ishlatilishi bilan bog'lanadi. So'z tarkibida *чистый* – "toza" va *тело* – "tana" birliklari anglashiladi. Demak, fitonim o'simlikning xalq tabobatidagi vazifasini to'g'ridan to'g'ri bildiradi.

Turk tilidagi *yara otu* – "yara o'ti" kabi xalqona nomlarda ham o'simlikning davolash xususiyati nominativ asosga aylangan. Bunday nomlarda o'simlikning qayerda o'sishi yoki qanday ko'rinishi emas, balki u nima uchun ishlatilishi muhim hisoblanadi.

Bu guruhga mansub fitonimlar til egalarining dorivor o'simliklar haqidagi bilimlarini saqlaydi. Shuning uchun ular faqat lisoniy emas, balki etnobotanik ma'lumot manbai sifatida ham ahamiyatlidir.

O'simlikning o'sish va gullash vaqtiga asoslangan nomlar

Nomlashda o'simlikning qachon gullashi yoki paydo bo'lishi ham asosiy belgi sifatida tanlanishi mumkin. O'zbek tilidagi *boychechak* bahorning ilk davrida ochiladigan gul sifatida xalq tasavvurida erta bahor bilan bog'lanadi. Uning nomi bevosita vaqtni anglatmasa-da, til va madaniyatda u bahor boshlanishining barqaror belgisi hisoblanadi.

Turk tilidagi *akşamsefası* nomi "kechki payt ochiladigan yoki o'z tarovatini namoyon qiladigan gul" ma'nosini ifodalaydi. So'z *akşam* – "kechqurun" va *sefa* – "zavq, huzur" qismlaridan tuzilgan. Bu nomda o'simlikning gullash yoki hid taratish vaqti obrazli ifoda bilan berilgan.

Rus tilidagi *подснежник* ham vaqt va tabiat holatini birlashtiradi. O'simlikning qor erishi davrida chiqishi uning nomida aks etgan. Demak, turkcha *akşamsefası* sutkaning muayyan vaqtini, ruscha *подснежник* esa fasliy davrni nomlash markaziga olib chiqadi.

Jadval 1. Qiyosiy tahlil natijalari

Olib borilgan tahlil asosida o'zbek, turk va rus tillarida fitonimlarni yaratishning quyidagi asosiy onomasiologik modellari aniqlandi:

Nomlash motivi	O'zbek tilidagi misol	Turk tilidagi misol	Rus tilidagi misol
Tashqi shakl	qo'ziquloq, otquloq	aslanağzi, kuşburnu	звёздочка, вороний глаз
O'sish joyi	tog'rayhon	dağ çayı	болотник, подснежник
Rang	qizilgul, qoraqat	karadut	черноголовка, краснотал
Hayvonga o'xshatish	bo'ritikan, ituzum	devedikeni, kuşburnu	медвежье ухо, кошачья лапка
Hid yoki ta'm	achchiqmiya, sassiqkovrak	acıot	душица
Foydali xususiyat	mingdardavo	yara otu	чистотел
O'sish yoki gullash vaqti	boychechak	akşamsefası	подснежник

Tahlil natijalari uchala tilda ham shakliy o'xshashlik, hayvon nomlari, rang, o'sish joyi va amaliy foyda asosidagi nominatsiya mavjudligini ko'rsatdi. Ayniqsa, o'zbek va turk tillarida fitonimlarning tuzilishida yaqinlik kuchli. Har ikki tilda aniqlovchi komponent odatda o'simlikning umumiy nomidan oldin keladi: *tog' + rayhon*, *qora + tut*, *tuya + tikan*; turk tilida *dağ + çayı*, *kara + dut*, *deve + diken*. Bu o'xshashlik tillarning qarindoshligi va umumiy so'z yasash xususiyatlari bilan bog'liq.

Rus tilida esa fitonimlar ko'pincha suffiksatsiya va prefiksatsiya orqali hosil qilinadi: *снег* → *подснежник*, *болото* → *болотник*, *звезда* → *звездчатка*. Demak, nomlash motivlari uch tilda o'xshash bo'lsa-da, ularni lisoniy shakllantirish vositalari farq qiladi. O'zbek va turk tillarida so'zlarni qo'shish usuli faol bo'lsa, rus tilida affiksalar yordamida yangi nom yaratish imkoniyati kengroq namoyon bo'ladi.

Yana bir muhim natija shundaki, fitonimlarning ichki shakli xalqning o'simlikni qanday idrok etganini ko'rsatadi. O'zbekcha *qo'ziquloq*, turkcha *kuşburnu* va ruscha *вороний глаз* nomlari turli o'simliklarni bildirsa ham, ularning barchasi bir xil tafakkur modeliga – o'simlik qismini hayvon a'zosiga o'xshatishga asoslangan. Bu holat turli xalqlarning tabiatni anglash jarayonida umumiy kognitiv mexanizmlardan foydalanishini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, nomlashda milliy va hududiy xususiyatlar ham seziladi. O'zbek tilidagi fitonimlarda *tog'*, *cho'l*, *suv*, *chorva* hayvonlari va xalq tabobati bilan bog'liq belgilar faol ko'rinadi. Turk tilida ham hayvon nomlari, geografik muhit va amaliy foydalanishga asoslangan birliklar ko'p uchraydi. Rus fitonimlarida esa *qor*, *botqoq*, *o'rmon* muhiti, fasliy o'zgarishlar va shimoliy tabiatga xos belgilar ko'proq nomlash motiviga aylanadi.

Umuman olganda, o'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlari xalqning tabiatni oddiy kuzatishi natijasida emas, balki uni qiyoslash, baholash, guruhlash va kundalik ehtiyojlar bilan bog'lash jarayonida shakllangan. Fitonimlar tarkibida o'simlikning biologik belgisi bilan birga xalqning obrazli tafakkuri, amaliy tajribasi va milliy dunyoqarashi ham saqlanib qolgan.

Xulosa

O'zbek, turk va rus tillaridagi o'simlik nomlarini onomasiologik jihatdan o'rganish fitonimlarning tasodifiy shakllanmaganini ko'rsatdi. Ularning nomlanishida o'simlikning tashqi ko'rinishi, rangi, shakli, hidi, ta'mi, o'sish joyi, foydali xususiyati hamda hayvon yoki boshqa predmetlarga o'xshashligi asosiy belgi sifatida tanlangan. Demak, har bir

o'simlik nomi ortida xalqning tabiatni kuzatish tajribasi va uni anglash usuli mavjud.

Tahlil davomida uchala tilda ham umumiy onomasiologik modellar uchrashi aniqlandi. Masalan, o'zbekcha *qo'ziquloq*, turkcha *kuşburnu* va ruscha *вороний глаз* nomlari o'simlikning biror qismini hayvon a'zosiga o'xshatish asosida hosil bo'lgan. Shuningdek, *tog'rayhon*, *dağ çayı*, *болотник* kabi fitonimlarda o'sish joyi, *qizilgul*, *karadut*, *черноголовка* kabi nomlarda esa rang belgisi nomlash uchun asos vazifasini bajargan.

O'zbek va turk tillaridagi fitonimlar o'rtasida tuzilish jihatidan yaqinlik kuchli ekanligi kuzatildi. Har ikki tilda o'simlik nomlari ko'pincha ikki mustaqil so'zning qo'shilishi orqali shakllanadi. Rus tilida esa prefiks va suffikslar yordamida yangi fitonim hosil qilish faolroq ko'rinadi. Shunday qilib, nomlash motivlari o'xshash bo'lsa-da, ularni ifodalashning grammatik va so'z yasash vositalari tillarning ichki imkoniyatlariga ko'ra farqlanadi.

Fitonimlarda milliy va hududiy xususiyatlar ham yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbek va turk tillaridagi nomlarda chorvachilik, tog' va dasht muhiti, xalq tabobati bilan bog'liq belgilar ko'proq uchraydi. Rus tilidagi o'simlik nomlarida esa qor, botqoq, o'rmon, fasliy o'zgarishlar va sovuq iqlimga xos belgilar faol aks etadi. Bu holat o'simlik nomlarining xalq yashaydigan tabiiy muhit va turmush tarzi bilan chambarchas bog'liq ekanini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, o'simlik nomlari oddiy lug'aviy birlik emas, balki xalqning tabiat haqidagi bilimi, amaliy tajribasi va madaniy xotirasini saqlovchi muhim til hodisasidir. Ularni onomasiologik jihatdan qiyosiy o'rganish o'zbek, turk va rus xalqlarining umumiy tafakkur xususiyatlari bilan birga, har bir tilga xos milliy nomlash tamoyillarini ham chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Хошимхуджаева М. М. Фитонимы в языковой картине мира: на материале английского, русского и узбекского языков: автореф. дис. ... д-ра философии (PhD) по филол. наукам. – Ташкент, 2018. – 54 с.
2. Pazlitdinova N. Z. O'zbek tilida fitonimlarning leksik-semantik xususiyatlari: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Farg'ona, 2018. – 180 b.
3. Turaxodjayeva M. O. Ingliz tilida o'simlikshunoslik leksemalarining struktur-semantik xususiyatlari: filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 63 b.
4. Baytop T. Türkçe Bitki Adları Sözlüğü. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997. – 512 s.
5. Şahin İ. Filoloji ve botanik alanlarının kavşağında yerel fitonimler (bitki adları) meselesi // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. – 2016. – Sayı 56. – S. 775-791.
6. Doğan N. Vezirköprü ve Havza ağzlarında yabancı bitki adları // Dialektolog: Ağız Araştırmaları Dergisi. – 2011. – Sayı 2. – S. 7-13.
7. Sevgi E., Akkemik Ü. Ege Bölgesinde geleneksel kullanımı olan ağaç türlerinin yöresel adları // Avrasya Terim Dergisi. – 2022. – Cilt 10. – Sayı 3. – S. 93-105.
8. Блинова О. И. «Словарь фитонимов Среднего Приобья» как источник диалектной мотивологии // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2008. – № 2 (3).
9. Блинова О. И. Двусловные фитонимы в лингвокультурологическом освещении // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2011.
10. Арьянова В. Г. Словарь фитонимов Среднего Приобья: в 3 т. – Томск: Издательство Томского государственного педагогического университета, 2006–2008.
11. Блинова О. И. Сопоставительная мотивология: итоги и перспективы // Вестник Томского государственного университета. – 2006.
12. Sevgi E., Kızılarşan Hançer Ç., Akkaya M., Altundağ Çakır E. Biga'da geleneksel kullanımı olan bitkilerin yöresel adları va adlandırma yaklaşımları // Avrasya Terim Dergisi. – 2018. – Cilt 6. – Sayı 1. – S. 35-47.
13. Uçar İ. Türkiye Türkçesinde organ adlarıyla türetilmiş bitki adları // Türklük Bilimi Araştırmaları. – 2012. – Sayı 32. – S. 307-330.
14. Dal V. I. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. – М.: Русский язык, 1989–1991.
15. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536 с.